

LEVENDE HISTORIE

En usynlig fiende
**KNUSTE PEST
ROMERRIKET?**

**75 000
nordmenn
på flukt**

1944: Hitler beordret rasering av Nord-Norge

BRENT JORD

1814-feiring med bismak
**DA JØDENE BLE NEKTET
ADGANG TIL RIKET**

Historiske spel
**MER ENN BARE LOKAL
NAVLEBESKUELSE?**

SINGAPORE
**Kolonial
nostalgi**

PAUL GAUGUINS LIV
**En malers jakt
på "urtiden"**

BRENNEVINET MEZCAL
**Mexicos eldgamle
gudedrikk**

gens pris

“**R**YKTENE BEGYNTE å svirre sein-sommeren om at tyskerne skulle brenne og evakuere Hammerfest. Vi trodde ikke på det. Så kom det oppslag på høsten om at de forskjellige bydelene måtte tømmes. Vi reiste fra byen 1. november og kom til Tromsø 4. november.”

Ordene er Eli Bolles, en av alle øyenvitnene til en av de mest dramatiske hendelsene i Norges historie.

28. oktober 1944 beordret Adolf Hitler tvangsevakuering av befolkningen i Finnmark og Nord-Troms og iverksettelsen av den brente jords taktikk. Denne krigstaktikken handler om å ødelegge alt fienden kan dra nytte av, mens en selv er på retrett.

Strategien var en del av de tyske okkupasjonsstyrkenes tilbaketog fra Murmanskfronten mot slutten av andre verdenskrig. Tilbaketrekingen var ikke

frivillig, men skyldtes at den sovjetrus-siske armeen, forsterket med forsyninger fra de allierte, hadde kommet til Kirkenes 18. oktober 1944 og klart å drive de tyske troppene til retrett vestover. Hitler fryktet rivalen og så evakuering og total rasering av infrastrukturen i Nord-Norge som en måte å stagge framrykkende sovjetrusserne på. Alt øst for Lyngenlinjen, den siste forsvarslinjen tyskerne bygde mot russerne i øst, skulle legges øde. ▶

brent jord

- I år er det 70 år siden tvangs-
evakueringen i Finnmark og
Nord-Troms. Den dramatiske
hendelsen er siden blitt
skildret i film og bøker. Et
eget museum i Hammerfest
har siden 1998 vært viet dette
menneskelige dramaet og
gjenreisningen etter krigen.
- Men hendelsen er også blant
andre verdenskrigs mindre
omtalte i Norge. Katastrofen
som utspant seg helt i nord
i krigens siste fase, druknet
kanskje i euforien over freden
et halvt år seinere?
- Færre enn forventet døde
under den massive evaku-
eringen, mye takket være en
uvanlig mild vinter. Sult,
sykdom, frykt og for-
tvilelse derimot, var det
mye av. Det kan tids-
vitner fortelle.

*Wehrmacht er i ferd med å tape
krigen, men de tyske soldatene har
fått et siste oppdrag: legge Nord-Norge
øde. Slik skal de forsinke sovjetrussernes
framrykking for å frigjøre landsdelen.
Her fra Finnmark i 1944.*

Kri

Høsten og vinteren 1944.
Adolf Hitler er på vikende front. Og
ser muligheten for mer ødeleggelse.
Han setter Nord-Norge i brann.

TEKST NINA PLANTING MØLMANN OG HEIDI STENVOLD

Befolkningens evakuering

Grovt skissert havnet befolkningen i én av fem kategorier under evakueringen:

- Den største gruppen var de som ble evakuert videre sørover i landet, ca. 50 000. De fleste av disse kom fra Vest-Finnmark og Nord-Troms.
- Noen unndro seg evakueringen og gjemte seg i huler og grammer, i ettertid omtalt som "huleboere".
- Ettersom Øst-Finnmark ble frigjort i slutten av oktober 1944, ble evakueringen der ikke gjennomført like omfattende som i Vest-Finnmark. En stor del av befolkningen ble derfor værende igjen i området.
- Evakueringen av reindriftssamene lot seg ikke gjennomføre som tenkt. De nazistiske styresmaktene mistet tidlig kontroll over denne gruppen.
- Et mindre antall mennesker forlot landsdelen før evakueringsordren kom.

Tyske styrker i Finnmark

Det var stasjonert flere tyske soldater i Finnmark enn i noe annet fylke i Norge.

Det store antallet i Finnmark skyldes at fylket hadde spilt en sentral rolle under krigen som oppmarsjområde til frontlinjen mot Russland. Eksempelvis var det 100 000 soldater i Øst-Finnmark den siste vinteren. I Porsanger ble befolkningen tidoblet fra 3000 til 30 000 innbyggere, og i Hammerfest var det på det meste nærmere 8000 tyske soldater stasjonert.

Ved krigens slutt var det mer enn 350 000 tyske soldater i Norge, og de siste av disse ble ikke hjemsendt før i 1947.

Den røde armé skulle ikke finne ett sted å sove, noe å spise eller få noen menneskelig assistanse på noen måte. Sovjet-russernes framrykking skulle forsinkes. Samtidig iverksatte tyske myndigheter tvungen evakuering av alle nordmenn. De som nektet å dra sørover, risikerte dødsstraff.

En landsdel på flukt

Hva skjer når 75 000 individer, over et område som er 13 ganger større enn Akershus fylke, må bryte opp og forlate alt de eier og har? Tidsvitners innholdsrike og unike historier forteller om et mangfold av hendelsesforløp. Som ved et lynnedslag ble folk spredt over hele landet, noen også til utlandet. Flere titalls tusen flyktninger kom til hovedtransitt-havnene Tromsø, Trondheim og Mosjøen, men måtte som regel reise videre til nye midlertidige oppholdssteder enda lenger sør. Andre ble igjen i det brente land, og levde under konstant risiko for å bli oppdaget av patruljerende tyske soldater. Atter andre befant seg i områder tyske tropper ikke rakk å brenne og evakuere.

Fellesnevneren for evakueringshverdagen var likevel opplevd kaos, sykdom, lus og konstant streben etter å få dekket de basale behovene. Den generelle folkehelsen var allerede svekket som følge av krigens vareknapphet og manglende helsetilbud, ikke minst i de nordligste delene av landet. Høsten 1944 og vinteren 1945 ble en ytterligere påkjenning, selv om arkivene viser at gjeldende myndigheter gjorde det de kunne for at evakueringen

skulle skje i så ordnede former som mulig.

Da det ble besluttet at Finnmark og Nord-Troms skulle evakueres og brennes, var det nemlig ikke kaos, men et stort apparat med byråkratiske prosesser som preget bildet. I Troms var det ventet at tusenvis av mennesker ville reise gjennom fylket i nær framtid, og det var forventet at flertallet av disse ville passere gjennom Tromsø. Politiet opprettet et registreringskontor hvor alle de evakuerte måtte melde seg.

Videre måtte det sørges for mat, overnatting og transport videre sørover i landet. Detaljerte lister ble ført over båter som var i trafikk. Alle skikkede fartøyer nord for Trondheim ble beordret innsatt i evakueringen.

De transportmessige utfordringene var enorme, både kostnadmessig og logistisk. I tillegg fryktet både tyske og norske styresmakter for spredning av epidemier og samarbeidet om å forhindre dette. Når evakuerte gikk i land på større steder, ventet bad, avlusing og desinfisering.

Vasket huset før det ble påtent

Hver enkelt plass fikk sine instruksjoner om hvor innbyggerne skulle møte, og hva de skulle foreta seg. Forholdene var varierende og individuelle. I Neverfjord ble dette telegrammet sendt til oppslag og bekjentgjørelse:

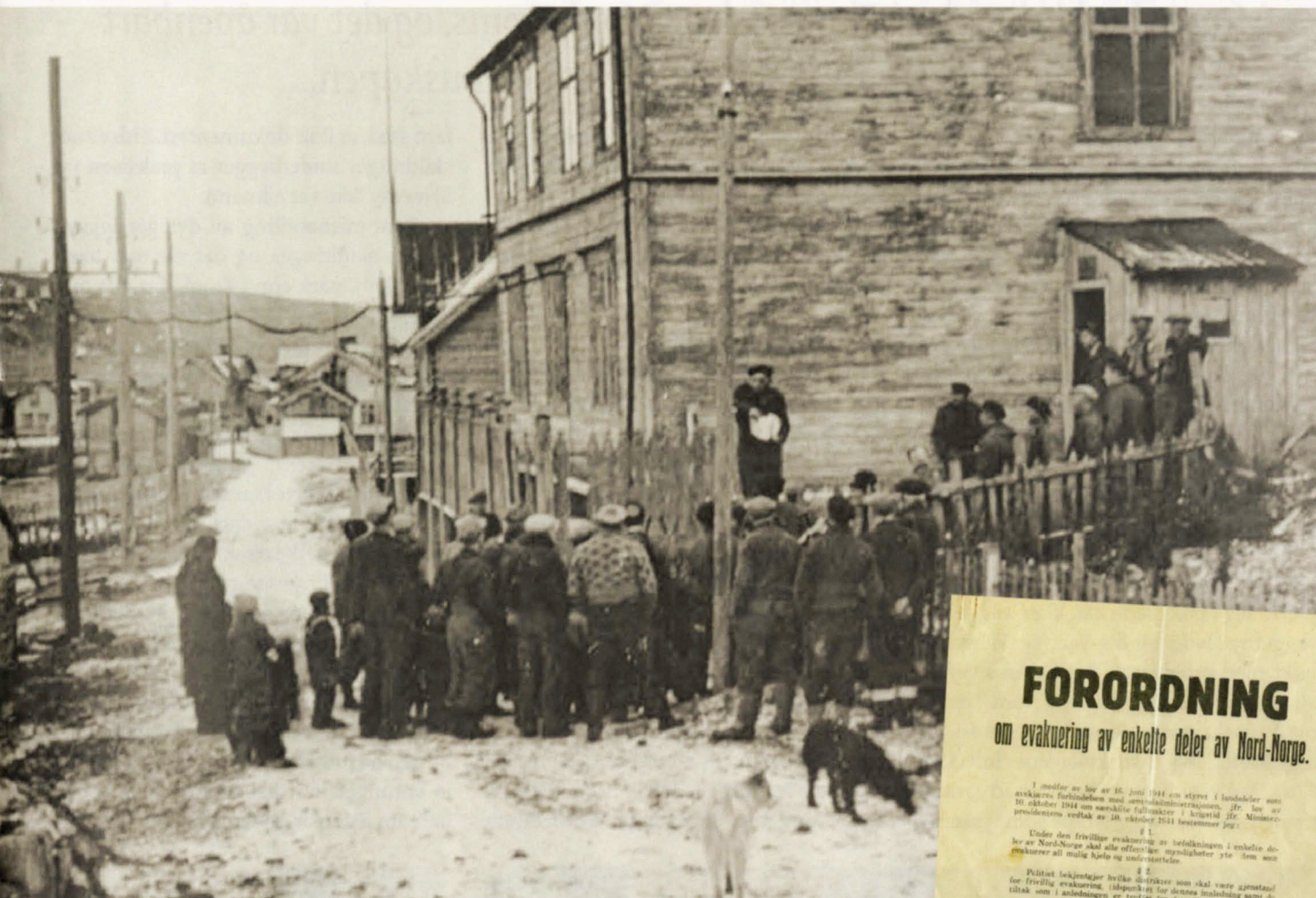
"Folk skal begi seg til samlingsplassene hvor de vil bli avhentet av båter. Senest den 3. november kl. 12 middag skal alle være på samlingsplassene. Fra dette tidspunkt vil alle hus bli brent og ødelagt etter hvert. Det kan få de alvorligste følger å gi seg igjen. (...) Folk skal ta med klær, alle fiskeredskapene og mat for 4 uker. Man kan slakte ned av egen besetning, som så henger til mat. Resten blir tatt av Wehrmacht. (...)"

Tidsvitner forteller at de ikke trodde for alvor at breningen ville bli utført, mens andre fryktet det verste. Hvordan reagerer man så når tiden er kommet og man skal forlate alt man eier?

Et tidsvitne beretter at de vasket huset og pusset vinduer, og at hun strøk og hengt opp sin peneste kjole. Hun minnet at moren ikke ville at noen skulle komme til et skittent hus da de var dratt. Det måtte også være fint til de kom hjem igjen. I ettertid kan det jo virke ulogisk at

Tvangsevakueringen i 1944-45

Beskjed om evakuering leses opp i Hamningberg i Finnmark. Mange valgte likevel å bli i nord. "Like godt å dø her som sørpå", het det seg blant dem som vegret seg for en uvisk skjebne som flyktning.

de tok seg dette bryet, men det som egentlig er merkelig, er kontrasten mellom den saklige informasjonen på den ene siden og den brutale nedbrenningen den varslet, på den andre. Alt som møysommelig var bygd opp gjennom generasjoner, skulle på kort tid gå opp i flammer eller bli sprengt.

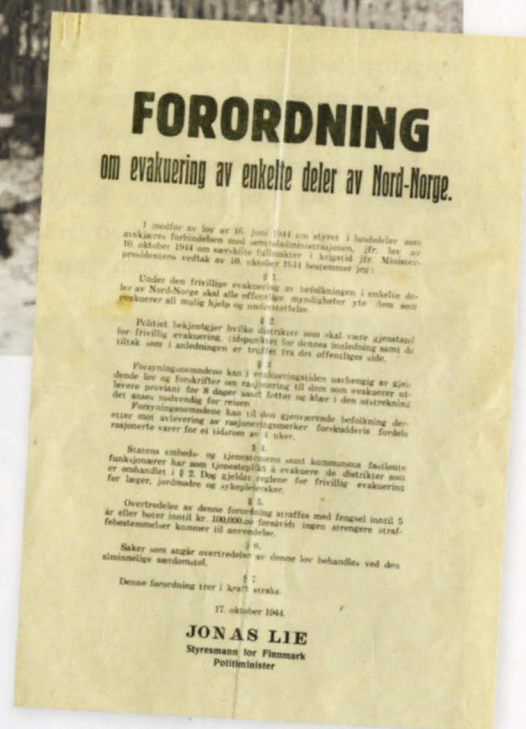
Pakket mat, inventar og arkiver

Evakueringen av personer var det viktigste, men det var også ønskelig at gjenstander og verdier skulle bevares i mest mulig grad. Dette gjaldt også offentlige arkiver. 18. oktober underskrev Johan Lippestad, sosialminister i Vidkun Quislings regjering, en fullmakt til biskop Jørgen Sivertsen, der sistnevnte fikk ansvar for å

evakuere kirkens bøker og verdier. Bankvesenet og andre offentlige kontorer fikk også beskjed om å pakke ned alle arkiver av betydning. Framfor alt var det viktig å evakuere skattebøker og personalregistre til vedkommende sentralmyndighet i Oslo eller Trondheim.

Likeså skulle samtlige kjøpmenn og redskapshandlere pakke ned varebeholdningen og sende den sørover. Verdifulle varer som transformatorer, elektriske apparater, skrivemaskiner, telefonapparater, verktøy, metaller, kabler og andre reservedeler ble også evakuert.

Folk ble også bestilt om å ta med alt av drivstoff, som det stadig var mangel på, og som forsinket evakueringen. Det var også begrenset med brensel, som var livs-

Vidkun Quislings politiminister Jonas Lie var fanatisk antikommunist. Som styresmann med ansvar for evakueringen i nord signerte han opprop som dette, som påla befolkningen "frivillig" evakuering.

nødvendig for å lage mat og holde varmen.

Inventar fra sykehus og eldreheim ble også pakket ned. Det var forventet at håndteringen av de syke skulle bli utfordrende,

Alt som møysommelig var bygd opp gjennom generasjoner, skulle på kort tid gå opp i flammer eller bli sprengt i fillebiter.

Mange hadde husdyr i Finnmark og Nord-Troms, og det var åpenbart at det var umulig å evakuere med buskapen.

og et midlertidig helsevesen for de evakuerte ble etablert. Likevel var det nesten en umulig oppgave å opprettholde et noenlunde fungerende helsevesen under slike forhold, noe denne rapporten fra 1945 vitner om: "Under den kriminelle evakuering av Finnmark og Nord-Troms i fjor høst blaffet difteriepidemien igjen voldsomt opp, og dertil en uhyggelig enterittepidemi med mange dødsfall. Evakueringen kom hodekulls på de norske, og ble i medisinal henseende en skandale, blant annet og ikke minst på grunn av mangel på personale."

Lus var et problem gjennom hele krigen, den fantes i alle former, og den former seg raskt. Både hår, klær, vegger og sengetøy levde, og det var vanskelig å få bukt med problemet. Det var mangel på alt i butikkene i Finnmark og Nord-Troms, også lusekammer. Apotekene var fri for lusemidler, og distriktslegene fortvilte: "En plage vi er blitt velsignet med ganske mange steder er veggdyrene som tyskerne

brakte med seg. Det skal komme til å koste ganske store summer å bli kvitt dem igjen, om vi i det hele tatt lykkes."

Eller som et tidsvitne husket det: "Og vi blei lusat! Vi blei altså så lusat at lusa den bar jo oss nesten."

Dyr ble brent levende

Heller ikke dyra ble spart under evakueringen. Mange hadde husdyr i Finnmark og Nord-Troms, og det var åpenbart at det var umulig å evakuere med buskapen. Det som i praksis skjedde, var at tyske myndigheter i Norge rekvirerte slakt mot utbetaling av erstatning ved evakueringskontorene. Men det viste seg raskt at det ville dreie seg om svært store beløp, langt større enn kontorene var villige til å utbetale.

Forslaget om å kutte utbetalingene totalt ble likevel fort forkastet, da man antok at det ville skape uvilje og mistillit i befolkningen. Evakueringskontoret på Skjervøy foreslo en delvis utbetaling på 25 prosent, men i hvilken grad utbetaling

fant sted, er ikke dokumentert. Tidsvitneskildringer underbygger at praksisen fra Skjervøy ikke var allmenn.

Grov mishandling av dyr går igjen i mange skildringer, og det var mer hastverk i Finnmark enn i Troms for å få folk evakuert. Brutal nedslaktning på stedet tyder på at det ikke var noen organisasjon bak som kartla antall dyr og eiere. Kjøttet ble heller ikke benyttet til mat.

I Nord-Troms ble reinpolitiets materiell i Kåfjord brent. Tyskerne hadde også samlet mange kyr i en innhegning og lot dem være der i åtte dager uten å gi dem vann eller å melke dem. I Langfjordbotn i Talvik stakk tyskerne geværene inn gjennom fjøsgluggene og skjøt på kyrne, for så å sette samtlige bygninger i brann mens en del dyr fortsatt var i live.

En gutt lå i skjul og ble vitne til at bygda gikk opp i flammer. Han var sammen med broren og forteller: "Jeg var sju år. Vi hadde jo sprunget ifra den hytta der vi bodde bare for å se når de brente. De skjøt også

Enkelte klarte å komme seg over fjellet til Sverige. Her står en kvinne i matkø i Kiruna, mens hun knuger på det som kan være hennes eneste eiendeler. Alt annet måtte hun la være igjen.

kyrne. Det var det verste. Jeg så kyrne sprellet faen meg en halv time etterpå. Kanskje en time. De lå nede. De var såret. Men de drepte dem ikke. Det var fælt å se. Huset vårt brente også. Vi hadde ikke sjans til å slukke, vi ungene.”

Lette etter familiemedlemmer

Innen begynnelsen av desember 1944 var 29 397 personer registrert som evakuerte i Tromsø. I tillegg hadde det passert 3000 personer med tyske båter fra Billefjord og 500 med lokalbåter. Fra Øst-Finnmark var det beregnet å være 6000–7000 personer. Det ble ført lister over alle passasjerer, slik at det er godt mulig i dag å følge enkeltpersoner og familier på reisen sørover, der de ble spredt over hele landet.

Denne nitide registreringen hindret likevel ikke følelsen av kaos. Eksempler på dette finnes i avisene og telegrammene hvor folk søkte etter bekjente og familie som de hadde kommet bort fra under evakueringen. I telegram til Fylkesmannen i Troms spurte fru Heimbeck 18. april 1945: “Vet De om min mann er reist nordpå eller hjem? Har intet hørt.” “Deres mann reiste herfra med “Finnmark” 16/4 til Narvik og videre Steilo,” lød svaret.

Kaosfølelsen skyldtes også mangelen på bestemmelsessted for de evakuerte. Eller at de rett og slett ikke hadde husrom. I et telegram 23. november 1944 får Fylkesmannen i Troms spørsmål om han kan være behjelpelig med anskaffelse av husrom til en familie på seks personer samt fjøs plass for to kyr i Kvæfjord og omegn.

Evakueringen var pålagt og medførte begrenset bevegelsesfrihet. Folk kunne hverken komme til et sted eller forlate et sted uten reisetillatelse. Kontrollen over de evakuerte kom som følge av at husnøden var stor. I arkivet finnes også søknader som viser at selv om folk hadde eget hus lenger sør å komme til, eller familie, slektninger og venner å ta inn hos, måtte de likevel søke om tillatelse for å flytte dit.

Kongen taler fra London

Det russiske framstøtet førte til at Kirkenes og Øst-Finnmark ble frigjort 25. oktober 1944, sju måneder tidligere enn resten av Norge, som måtte vente til Tyskland ▶

Brent jord i kinosalen

“En spennende film uten dødspunkter” skrev VG om filmen *Brent jord* i 1969. Terningkast seks.

Filmen *Brent jord* baserer seg på romanen *Fimbulvinteren* av Sigbjørn Hølmebakk, som forteller de såkalte huleboernes historie. Dette var mennesker som rømte opp i fjellene eller ut på øyer, og som overlevde i huler og gammer vinteren 1944–45.

Hovedpersonene er Heiki og kona, som er gravid. I filmen kommer familien etter hvert tilbake til hjemstedet, som nå er forlatt og ødelagt av tyskerne. De flytter inn i gjødselkjelleren og begynner det møysommelige arbeidet med å bygge opp hjemmet.

Filmen fikk gode kritikker, blant annet i Aftenposten, som skrev: “... ingen anstrengte kunstneriske kruseduller og intet falsk artisteri. Lavmælt og rett frem lar han begivenhetene tale for seg selv.”

Heiki og familien får besøk av tyske soldater, på jakt etter en rømt sovjetrussisk krigsfange.

Tysk befal ankommer en havn for å overvåke evakueringen i filmen “Brent jord”.

“De karan som sette fyr på husan”

Brannene sto tyskerne for. Men lokalt fikk ordførere og politimestere ansvar for evakueringen.

“Det som hender i Nord-Norge er historiens største krigsforbrytelse. Blussene lyser langs Finnmarks nakne kyst. Det er heimene som brenner. Folk sydpå kan ikke forstå den tragedien som blir utspilt her opp på denne årstiden”.

Sitatet er fra den illegale avisen Vårt Land 28. november 1944, og illustrerer hvor vanskelig det var for nordmenn flest å fatte hva som var i ferd med å skje. Samtidig var krigsstrategien en utfordring for Wehrmacht selv. I verket *Norge i krig* står det:

“For både tyskerne og Nasjonal Samling innebar brenningen og deporteringen en ny belastning i kampen om nordmennenes sinn. Det var ikke bare de evakuerte selv som nå følte et brennende hat mot ‘de karan som sette fyr på husan’.

Under landssvikoppgjøret hevdet visestyrsmann Johan Lippestad at han egentlig også hadde ment at brenning og tvangsevakuering ‘var en forbrytelse mot befolkningen og landet’. Han medvirket av *humanitære* grunner – for å hjelpe landsmenn i nød unna kampområdet. Dommerne i landssviksaken var ikke enige i det. Vitneutsagn og egne rapporter fortalte at verken styresmann Jonas Lie eller Lippestad protesterte mot tvangsflyttingen og den brente jords strategi. Tvert imot. Styresmennene forsvarte krigens harde lov og gikk hardt ut mot dem som motarbeidet evakueringen. Trell-dom under bolsjevismens åk var verre enn alt annet, hevdet de.

I sin dagbok noterte Lie at brenningen i grunnen ikke gjorde så mye. Det var jo ingen bygninger av kulturell verdi i området.”

Ifølge avisen Fritt Folk, Nasjonal Samlings talerør, var det sovjetrusserne som sto for grusomhetene i nord. Etter noen uker mistet slik propaganda troverdighet, takket være finnmarkingene som strømmet sørover og kunne berette om tyske herjinger. Her brenner Hammerfest ned til grunnen i februar 1945.

kapitulerte 8. mai 1945. For de som hadde unndratt seg evakueringen, var det om å gjøre å komme seg østover til det frigjorte Norge. Flyktninger fra de ødelagte distriktene strømmet til, og det ble trangt om plassen.

Vardø hadde før krigen 3800 innbyggere, men to tredeler av bebyggelsen ble rasert i løpet av krigen. Distriktslegen i Vardø meldte om at utfordringene var omfattende da byen måtte huse 2600 mennesker i begynnelsen av 1945. Verken sykehuset eller apoteket hadde overlevd bombingene, og det helsevesenet som eksisterte, var i høyeste grad provisorisk. Det manglet mat, klær og medisiner. Boforholdene var elendige.

Langt unna dette, i London, holdt kong Haakon radiotale 26. oktober 1944. Talen ble også sluppet som flyveblad over Nord-Norge. Den viser at kongen hadde store forventninger til sovjetrussernes inntog i Norge: “Min regjering traff for

en tid siden med mitt bifall avtale med Sovjet-Russlands regjering om militært samarbeid for det tilfelle at krigssituasjonen skulle utvikle seg derhen at sovjetrussiske stridskrefter kom til å operere på norsk territorium. Denne situasjon foreligger nu. Sovjet-russiske stridskrefter kommer til Norge for å kjempe mot den felles fiende. Det er meg en særlig glede å kunne meddele at norske styrker vil ta del i operasjonene, sammen med de sovjetrussiske tropper, og således atter kjempe på norsk jord.”

Han fortsatte så med å beskrive hvordan de sovjetrussiske styrkene og norsk administrasjon skulle samarbeide for å komme tilbake til normale forhold. For så å berømme sine landsmenn i nord: “Folket i det nordligste Norge har inntatt den samme faste nasjonale holdning som folket i den øvrige del av landet, og det vil også være villig til å bære de ofre og til å vise det samhold og den disiplin som er nødvendig for

å sikre seieren. Jeg sender en varm hilsen til folket i nord med takk for dets trofasthet og fedrelandssinn. Jeg gleder meg sammen med hele det norske folk over at vi nu tillitsfullt kan si at befrielsen av vårt land er begynt. Krigens siste fase kan føre med seg nye vanskeligheter og nye ofre. Men seieren nærmer seg dag for dag.”

Det var imidlertid slettes ikke alle som delte kongens iver etter å vente på befrielsen, og med god grunn. Den tidligere omtalte Fylkesmannen i Troms, NS-mannen Marcus Bull, skriver 28. oktober: “... man må erindre at Wehrmachts disposisjoner østenfor viser at forholdene vil bli uholdbare for den del av befolkningen som blir tilbake. Oppropene bes spredt best mulig blant befolkningen. Disse bør slås opp på butikker og offentlige tjenestesteder.” Et av oppropene han henviser til, var signert Jonas Lie og lød slik:

“Til befolkningen. Elementer som benytter seg av de vanskelige forhold under eva-

Sørøya ble tilholdssted for "huleboerne", de som unngikk evakuering og overvintret i huler og gammer. På øya kom det også til kamphandlinger mellom norske geriljasoldater og tyske styrker tidlig i 1945.

kueringen og begår utskeielser, plyndring og voldshandlinger vil bli møtt med de skarpeste midler og bli summarisk pådømt ved en alminnelig særdomstol etter den militære straffelov, som fastsetter dødsstraff for slike handlinger."

Dødsstraff var ikke en tom trussel. Allerede 31. oktober hadde en henrettelse ved skyting funnet sted.

Kun tusen "huleboere" igjen

Mens evakueringen pågikk, ventet de som hadde gått i skjul, på at russerne skulle komme dem til unnsetning slik kongen hadde talt om. Da dette ikke skjedde, gikk de

en lang vinter i møte, i skjul for de sirkulerende tyske vaktpatruljene.

Selv om tyske tropper hadde blitt presset ut av Øst-Finnmark, hadde de tyske militære styresmaktene fortsatt interesse av å kontrollere Vest-Finnmark. De fryktet at de allierte skulle invadere området, og fortsatte derfor med sine herjinger av Finnmark og Nord-Troms like til krigens siste slutt. De gikk systematisk og grundig til verks, og de kom tilbake til steder de ikke rakk å ødelegge i første omgang.

De sivile som unngikk evakuering og ble igjen i dette ingenmannsland, er blitt kalt huleboere. Ikke alle bodde i huler,

men hytter og gammer på fjellet tjente også som tak over hodet. Sørøya, Norges fjerde største øy, var med sitt berglendte landskap velegnet som skjulested. Her var det rundt ett tusen huleboere. Fra oktober 1944 og inntil okkupasjonen var over i mai 1945, var det i det store og hele disse som var igjen av den norske befolkningen i Vest-Finnmark. ►

Mens evakueringen pågikk, ventet de som hadde gått i skjul, på at russerne skulle komme dem til unnsetning slik kongen hadde talt om.

I medisinalberetningen for Finnmark fylke i 1945 står det: "I primitive gammer, under båthvelv, og i fjellhuler fristet disse en ytterst kummerlig tilværelse. Til alt hell var vinteren mildere enn vanlig. Ellers hadde antagelig ikke så mange greid seg. Smått om mat var det og."

Motstandskamp på Sørøya

Det var også på Sørøya at de tyske vaktpatroljene møtte militær norsk motstand. Det hele skjedde under ledelse av kaptein Johan Godø. Han ankom Sørøya 9. januar 1945, utsendt av den norske militære ledelsen i London med ordre om å drive gerilja mot tyskerne og etablere en militærbase på øya. Målet var å stanse de tyske branntoktene og trygge sivilbefolkningen i Finnmark og Nord-Troms.

Med seg hadde han sivilforsyninger og utstyr og våpen til 50 menn. Selv om de tyske soldatene var i overtall, konkluderte Godø med at det trolig var mer enn 30 drepte og sårede tyske soldater, mens det var sju drepte og like mange sårede på norsk side. En del ungdommer sluttet seg til Godøs styrke, og en av disse var Asbjørn Strandheim. Han var involvert i flere kamper og trefninger med tyskerne: "Du hørte susen av kulene. De gikk forbi deg og så i snøen. Du så hvor de landet. Det var rart at ingen ble truffet i den episoden."

Det var imidlertid flere menn som ble tatt på Sørøya av tyske patruljer og fengslet. I brevform argumenterte fylkesmann Bull nå til det tyske sikkerhetspoliti i Tromsø for at de måtte slippes fri. Han skrev at de ikke hadde fått beskjed på forhånd om at evakueringen skulle finne sted. Dessuten medførte arrestasjonen en forverring av deres families situasjon.

Livsgrunnlaget forsvant

I løpet av høsten 1944 og våren 1945 ødela de tyske troppene 11 000 bolighus, 4700 fjøs og uthus, 230 bygninger for industri

Etter fem år med krig og stagnasjon var gjenoppbyggingen av Nord-Norge en enorm utfordring. I første omgang var det kun arbeidsføre håndverkere som fikk vende hjem.

og håndverk, 420 forretninger, 306 fiskebruk, 53 hoteller og gjestgiverier, 106 skoler, 60 bygninger for offentlig administrasjon, 21 sykehus og sykestuer, 140 forsamlingshus og 27 kirker. Til sammenlikning ble om lag 4000 bolighus ødelagt i resten av landet i løpet av de fem krigsårene.

Ikke bare ble bygninger og bolighus ødelagt. Den brente jords taktikk og evakueringen truet hele livsfundamentet. I Hammerfest ble vannverket og elektrisitetsverket sprengt i filler. Gatene ble rasert. Før ødeleggelsen ble husene systematisk ranet. Evakuerte kunne ha samlet sammen en del møbler, elektriske komfyrer og annet på en båt, men også dette tok tyskerne. De skar til og med trekkene av skinnstolene. Gravkapellet var det eneste bygget som ble stående igjen i Hammerfest. I Nordreisa ble møblene kastet ut av vinduene, syltetøykrukker falt ned fra veggene, og saft ble slengt utover veggene.

Også det som kunne gi mat og inntekt, ble satt på vent eller ødelagt. Jorda ble liggende brakk. Fiskebåter ble sprengt. I et forsøk på å berge båtene forsøkte

mange å søkke dem, for så kanskje å kunne heve dem seinere. Kaianlegg ble også sprengt, slik at til og med fisken i havet fikk sprengskader. En kvinne fortalte: "Da vi kom hjem etter krigen, var dette lett å se, fisken svømte skjvvt, så rar ut, og den fisken spiste vi så klart ikke."

Hva ventet dem hjemme i nord?

Mens folk ventet på at freden skulle komme, var det mange praktiske spørsmål som måtte avklares. Angsten for hva som skulle skje, var påtagelig. Praktiske problemer vokste seg store, også etter krigen. Når skulle de komme hjem? Og hva ventet dem der?

Etter krigen fikk Fylkesmannen i Troms en del spørsmål rettet fra evakuerte som ikke visste hvor de skulle henvende seg, ettersom de ikke visste om kontoret de skulle henvende seg til, var kommet i gang igjen. "Kjenner de til forhenværende sorenskriver Arne AS Vardøs nuværende oppholdssted og adresse? Vennligst telegraferer eksportør Nordahl." Det var også ofte spørsmål om hvor skattefogden befant seg.

Ikke bare ble bygninger og bolighus ødelagt. Den brente jords taktikk og evakueringen truet hele livsfundamentet.

Disse spørsmålene viser at folk ville ta opp igjen sitt vanlige liv med vanlige plikter.

Med freden var det imidlertid ikke slutt på ventingen. Folk lengtet hjem, men det var foreløpig lite å komme hjem til. Eller et hjem overhodet. Først var det bare voksne arbeidsføre menn hjemmehørende i Finnmark eller Nord-Troms, med få unntak, som fikk tillatelse til å reise nordover. Kravet var at de hadde god nok øvelse i ett eller flere av følgende håndverk: grunnarbeid, murarbeid, snekker- og tømmermannsarbeid, rørleggerarbeid, elektrikerarbeid, malerarbeid, blikkenslagerarbeid, losse- og lastearbeid. Det var også en fordel dersom man hadde førerkort for bil.

Familien kunne ikke bli med i første omgang, men fikk komme etter så snart forholdene tillot det. De aller fleste flyktningene var kommet hjem igjen i løpet av 1946. Da var gjenreisningen av landsdelen i full gang.

Kong Olav omtalte seinere brenningen og evakueringen av Finnmark og Nord-Troms som den største katastrofen i norsk historie siden Svartedauden.

Ifølge Statistisk sentralbyrå omkom i alt 33 mennesker under evakueringen av Finnmark fra oktober til desember 1944. Statistikken sier ingenting om dødsfall i Nord-Troms. Det er ikke gjort noen systematisk forskning på antall dødsfall, men historiker Arvid Petterson hadde i 2008 dokumentert at det til sammen var 280 personer som døde som følge av deportasjonen og overvintringen i Finnmark og Nord-Troms. 339 personer kom aldri tilbake.

Vil du vite mer?

■ FORFATTERE

Nina Planting Mølmann er konservator og historiker og **Heidi Stenvold** er konservator og sosialantropolog ved Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms i Hammerfest.

■ BØKER

Krigen som aldri slutter. *Krigstraumer i et livstidsperspektiv - eksemplet Finnmark 1940-46* av Øyvind Finne, Davvi Girji, 2005.

Fortiet fortid. *Tragedien Norge aldri forsto* av Arvid Petterson, Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms, 2008.

■ UTSTILLING

Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms viser utstillingen "Mens vi venter på neste båt, forsyninger og frihet" fra 14. juni 2014 til 28. februar 2015. www.kystmuseene.no.

Ble truet med nedslakting

Tysk grundighet omfattet også en plan for evakuering av reindriftssamer og tusenvis av rein.

En plan som mislyktes totalt. Én ting var å evakuere bygder med fastboende, noe helt annet å evakuere et nomadisk folk som flytter seg med reinflokkene over et stort område over grensene til Sverige og Finland.

Like fullt: En plan ble lagt for å ta kontroll over reindriftssamene og reinsdyra i Finnmark. I et telegram datert 17. oktober 1944 fikk politimester Sverre Holm i Hammerfest fritt mandat til å iverksette nødvendige tiltak for å bringe samene og deres reinsdyr til Troms. Det ble understreket at han måtte forhindre at reinen dro over grensen til nabolandene, og at det var viktig at reindriften ble opprettholdt av hensyn til kjøttforsyningen.

Tvangsslakt og fengsel

Det var utvilsomt en krevende jobb politimesteren var blitt pålagt. I utgangspunktet befant han seg 20 til 30 mil fra vinterbeitene. 23. oktober dro han sammen med representanter for det tyske sikkerhetspolitiet til Kautokeino for å kartlegge situasjonen med administrasjonen der. Det ble bestemt at instruks om å flytte rein sørover skulle ut til alle reineiere, tross innvendinger fra sakkyndige. Ville reinen overleve flyttingen på 300 kilometer under de eksisterende forholdene? Og hva med utstyr og proviant for familiene, og ikke minst hundene, som var helt nødvendige for å gjennomføre flyttingen? Det var snakk om 500 mennesker og flere hundre hunder.

Flyttingen skulle allikevel gjennomføres, og samene fikk beskjed om at hvis de ikke gjennomførte de pålagte tiltakene, og heller valgte å forsøke å drive reinflokkene inn i nabolandene, ville reinflokkene bli skutt og samene fengslet.

Mistro og språkproblemer

22. november kom det et telegram til landbruksministeren med informasjon om et rykte om at "adskillig rein" hadde blitt ført over grensen til Sverige for nedslakting. Det hadde gått nesten en måned siden møtet i Kautokeino, og staten hadde ingen kontroll over reindriftssamene. Det ble antatt at samene ville flytte sørover mot Helligskogen, hvor det var etablert et mottak som skulle rettlede dem sørover. Men ingen dukket opp. Og det var kanskje ikke så rart.

Under møtet i Kautokeino hadde nemlig ingen "reinelapper" vært til stede. De reindriftssamene som fikk beskjed om evakueringen, fikk kanskje høre det gjennom flere ledd, og neppe i korrekt form. I tillegg kom språkproblemer og manglende kulturforståelse hos tyskerne.

Videre etterforskning tidlig i 1945 avslørte at 30 samer og 200 reinsdyr var kommet over til Sverige. Politiet konkluderte med dette at norske samer med sine reinsdyr hadde unndratt seg evakueringen.

Sjøsamene ble evakuert

Sjøsamene derimot, ble evakuert på lik linje med den øvrige befolkningen i Finnmark. Omtrent 3000 av dem ble sendt med tyske skip fra Porsanger til Narvik, og videre til Mosjøen. I Mosjøen opplevde flere å bli skilt ut og plassert i kategorien "samer" til forskjell fra "sivile", altså de øvrige finnmarkingene. Samene opplevde at "sivile" ble plassert på de beste boplassene.

Mange av sjøsamene ble bosatt langs kysten av Trøndelag, blant annet på Kvalvær i Frøya, der de ble tatt godt vare på av befolkningen.

Alle skulle evakuere, og samene var intet unntak. Men å skulle tvangsflytte et nomadisk folk med tusenvis av reinsdyr kom til å by på store utfordringer.